

ԻՍ ԿԵԱՆՔԻ ԳԼԽԱԽՈՐ ԴԵՊՔԵՐԸ ¹⁾

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԵԱՆՅԻ

IV

Մարդ նախապաշարւում է մի բանով, նախ քան իմանալը, որ նոյն բանը մի ստույթիւն է և մոլորութիւն: Իսկ երբ վերահասու է լինում, որ հաւատացել է մի սուտ բանի և նոյնը իր համար մի ցաւ շինել, դրանով նոյն ցաւիցն իսպառ չի ազատւում: Բայց այս էլ բան է, որ իմանում է, թէ իր ունեցածը մի ցաւ է և գիտէ էլ, թէ ինչից է ստացել այդ ցաւը: Սրանով նա մտքով, այսինքն՝ դատողութեամբ միայն ազատւում է նոյն նախապաշարմունքից, իսկ հոգեպէս՝ ոչ: Հոգին այնպիսի կապրիզներ ունի, որ շատ անգամ ոչ մի դատողութիւն նրան սանձահարել չի կարողանում: Այս հանգամանքն արժանի է խորին ուշադրութեան, որովհետեւ դաստիարակութեան տեսակէտից մեծ նշանակութիւն ունի:

Եթէ Մակբէթը չհաւատար վհուկ պառանքների գուշակութեանը և նախապաշարւէր, էլ այն չէր անիլ, ինչ որ արաւ: Այս միևնոյնը կարելի է ասել և Օհաննա Դարբի մասին. նա էլ էր նախապաշարւած: Առաջինն իր նախապաշարմունքով չարութիւն գործեց, երկրորդն իր հայրենիքն ազատեց: Ուրեմն նախապաշարմունքն ևս մեծամեծ գործեր է կատարել տալիս՝ թէ չար և թէ բարի: Չարի կամ բարու ձեռքին կոյր գործիք դառնալու համար էլ բացառիկ

¹⁾ Տես «Մուրճ» № 4:

բնաւորութիւններ են հարկաւոր, եթէ չասենք նախապաշարմունք, այլ՝ հաւատ, աջնուհետեւ ամեն ոք կը հաւատայ, որ յիրաւի, հաւատը սարեր շարժելու չափ ուժ ունի։ Միթէ քիչ կան բարոյական սարեր, որոնք փուլ են գալիս հաւատի առջև։

Մարդս երեխայական հասակում թոյլ դատողութիւն ունի կամ բնաւ չունի, բայց ունի անպայման և անկասկած հաւատալու տրամադրութիւն, ուրեմն և շուտ նախապաշարւելու։ Հիմա խնդիր է, թէ պէտք է արդեօք նախապաշարել երեխային զիտութեան համար սուտ հաւատալիքներով, թէ ոչ։ Ես այսքան կասեմ միայն, որ պէտք է մի կողմ դնել սուտն ու ճշմարիտը և վերցնել բարին և չարը, ֆիասակարը և օգտակարը։ Ոչ մի ֆիասակար և չար բանով պէտք է նախապաշարել երեխային, իսկ բարի և օգտակար բաներով նախապաշարելը շատ արդիւնաւէտ է։ Երբ երեխայի համար գուշակութիւն են անում, թէ նա որպիսի մարդ պէտք է դուրս գայ, նա հաւատում և նախապաշարում է։ Հիմա մի է լաւ, չմի գուշակութիւնը, թէ բարի։ Կասկած չկայ, որ բարին նրան կըտանէ դէպի բարին, իսկ չարը՝ դէպի չարը։ Եթէ երեխան հաւատում է և՛ օրհնութեան, և՛ անէծքի, ուրեմն պէտք է օրհնութիւն տալ և անէծքից զգուշանալ։ Եթէ նա հաւատում է չար և բարի ոգիներին, պէտք է ոչնչացնել և ստել չարը և բարւոյ գոյութիւնը պաշտպանել։ Երեխան Աստուծուն պէտք է հաւատայ, թէ նա է անսահման բարի Հայր։ Թող հաւատայ, որ նա է աղբիւր ամենայն բարեաց, որ նա իր հովանաւորութիւնը տարածում է մեզ վրայ ամենայն տեղ։ Մեծ է այս հաւատի զօրութիւնը, շատ մեծ։ Եւ ինչու երեխան իր սրտումը չկրէ այդ ամենամեծ և անսահման բարի զօրութիւնը, այդ ամենաքաղցր Հօր ամենասուրբ անունը։ Հայրեր կան, որ շատ չար են և անպիտան։ Երեխաներին պէտք է հասկացնել, որ Հայր Աստուծուն իրանց հայրերին նմանեցնեն։

Երբ մի երեխայի հաւատացնում են, որ նա ունի ասուածատուր առանձին շնորհք, երեխան նախապաշարում է և այն համոզմունքն է կազմում, որ Աստուծոյ շատերի միջից նրան է ընտրել։ Այդպիսի երեխան, եթէ իրաւ ունի այդ շնորհքը, շատ յառաջ կերթայ։ Նա կը լինի չափից դուրս աստուածասէր, չէ որ

Աստուծոյ ընտրեալն է, Նրա սիրելին, դտնուում է Նրա առանձին խնամքի և հովանաւորութեան տակ: Այսպիսին ինչ նեղութեան, ինչ տանջանքի մէջ էլ լինի, միշտ կը յուսաց, որ այսօր է թէ վաղը Նրան այդ նեղութիւնից կը հանէ իր ամենաբարի Հայրը, և եթէ Հանէ էլ, Նրա կամքի դէմ չի տրտնջալ, կերեւակայէ, որ շուտով կարժանանայ Նրա տեսութեանը, որ աւելի էլ մեծ երջանկութիւն է: Ես ենթադրում եմ, որ այս հաւատն ունեցողը կարող չէ չարիք գործել, քանի որ իր իդէալը իր անսահման բարի Հայն է: Նա կարող չէ քարանալ մէկ տեղ և անշարժ մնալ: Պէտք է ձգտի, պէտք է դիմի դէպի այն բարձրութիւնը, դէպի որը ձգտելու նրան հմայել են զանազան գուշակութիւններով:

Փոքր ժամանակս ես մեծանալով ամեն տեսակ նախապաշարմունքների մէջ, անխորհր հաւատում էի ամեն լսածիս: Աստուծածնին ներկայացնում էին իբրև բարեխօսող Աստուծոյ առջև: Ասում էին, որ նա շատ անգամ, երբ աշխարհի վրայ մի նեղութիւն է գալիս, աղաչում, աղերսում է Աստուծուն և իր արտասուքով Նրա գութը շարժում, որ Նա վերացնի աշխարհից իր տուած պատիժը, ների մարդկանց յանցանքը: Սրա համար ես այն եղրակացութեան էի գալիս, որ Աստուծածինը մի շատ զթաւառ մայր է, իսկ Աստուծո՝ մի անգութ մողորմ: Ինչ կը լինէր մեր ճարը, եթէ Աստուծածինը բարեխօս չլինէր մեզ համար: Այս պատճառով ահա ես վախենում էի Աստուծուց, բաց չէի սիրում նրան, իմ պաշտելին Մայր Աստուծածինն էր: Ես հիմա ատելով ատում եմ այդ բարեխօսութեան հաւատը և ամենայն տեսակ միջնորդութիւն: Անսահման բարի Հօր և Նրա որդոց մէջ ոչ մի միջնորդութեան հարկ չկայ: Նա մեզ սիրում է առանց միջնորդի, և մենք էլ պէտք է սիրենք Նրան ամենայն սրտով և հոգւով առանց երկիւղի: Այս է իմ ներկայ հաւատը և կը ցանկանայի, որ ամենքն էլ այսպէս հաւատան և այսպէս հաւատացնեն իրանց զաւակներին և աշակերտներին. որովհետև այսպէս պէտք է լինի ճշմարիտ քրիստոնէի հաւատը, այսպէս է ուսուցել մեր կրօնի հեղինակն ու հիմնադիրը, որդեգրելով մեզ Հօրն երկնաւորի:

Շնորհակալ եմ Աստուծանից, որ ինձ շատ շուտ մօտեցրեց իրան և ազատելով ինձ ամեն տեսակ բարեխօսներից ու չարախօս-

ներից, ուղղակի իւր հովանաւորութեան տակ առաւ, յորում կամ և մնում ցմահ և յետ մահու... Ես իմ բոլոր գոյութեամբս այս հաւատի արդիւնքն եմ, չեմ ունեցել մի այլ խնամակալ և հովանաւոր՝ բացի Աստուծանից: Ես կը ցանկայի, որ ամեն ոք՝ իր երջանկութեան համար՝ այս հանգամանքի վրայ լուրջ ուշադրութիւն դարձնէր: Թող այս հաւատը ամեն անհատի մէջ դառնայ մի անջնջելի նախապաշարմունք, հոգեկան ցաւի պէս մի բան, առաւել լաւ. դա կը ծառայէ անհատի երջանկութեանը: Երկու հակառակորդից յաղթողը նա կը լինի, ով որ աւելի կը զգայ, որ Աստուծոյ աներեւոյթ օգնութիւնն իր հետ է. այդ հաւատից զուրկը կը զրկւի և հոգեկան ուժից, այն ուժից, որ հաւատի հետ աճում և զօրանում է և անհաւատութեան հետ թուլանում և հանգչում:

Երջանիկ կարող է լինել այն ազգը միայն, որ գիտէ թէ ոչ մի չարիք Աստուծանից նրան չի հասնում և երբէք էլ չի հասնիլ ոչ մի դէպքում: Իսկ եթէ ներկայացնէ իրան, թէ Աստուծ իր գլխին բարկացել է և պէտք է հրով ու սրով ջնջել տայ աշխարհի երեսից մի քուրդի կամ թուրքի ձեռով, այդ հաւատը նրան իսկապէս էլ կը ջնջի: Ուրեմն անհատի և ազգի բախտը նրա հաւատալիքների որպիսութիւնիցն է կախած: Պէտք է արմատախիլ անել միասակար հաւատալիքները և նախապաշարմունքները և պատուաստել բարին և օգտակարը: Այսպէս պէտք է անել, որովհետեւ երկուսից էլ միանգամից կտրւել կարելի չէ: Ինչպէս կարելի չէ զրկել մէկին հոգեկան զգացումներից, նոյնպէս կարելի չէ ազատել և նախապաշարւելուց: Լաւ կը լինի ուրեմն, որ այդ նախապաշարմունքը գոնէ նրա օգտին և բախտին ծառայէ:

V

Մանկութեանս առաջին արիներում մեր գիւղի մէջ ես մի բացառիկ ծնունդ էի, իբրեւ կարգից ղուրս շնորհալի երեխայ: Նեղ էր և մութ իմ շրջանը, բայց ինչ որ կար այդ շրջանում գեղարւեստական համարած՝ ես եօթը տարեկան հասակումս արդէն բոլորն էլ ամփոփել էի իմ մէջ, և այդ՝ ի հարկէ՝ իմ զարմանալի սուր չիշողութեան և ըմբռնման շնորհիւ: Իմ բոլոր դասերս նախ քան դաս առնելս բերան գիտէի՝ կոյր աշըղի պէս, որ կարգալ

չիմանալով՝ ամեն ինչ բերան է անում, լսելով միայն նրբ որ կար-
դալ սովորեցի, էլ հարկաւոր չէր, որ ամեն ինչ դաս առնէիւ ժա-
մասացութիւնը բոլոր երկար քարոզներով և փոխերով, նոյն իսկ
ժամումն էի բերան արել՝ լսելով միայն Շատ ծիծաղելի էր իմ
գիր սովորելը Գրերի անունները դիտէի առանց նրանց ճանաչելու,
փոխերն ասում էի առանց բառերը ճանաչելու Տառերի և բառերի
վրայ չէի կարողանում կանգ առնել, չէի կարողանում ուշքս
կենդանացնել նրանց վրայ, ուստի ասում էի ճնշողովի պէս Սրա
համար իմ ուսուցչունին մի բարբարոսական դաստուութիւն հա-
րեց, դաս տալն սկսեց ոչ սկզբից դէպի վերջը՝ ինչպէս անգիր էի
արել, այլ վերջից դէպի սկիզբը, սկսած նոյն իսկ բառերից, օրի-
նակ՝ «Համբարձի զաչս իմ իւրինս, ուստի եկեսցէ ինձ օգնու-
թիւն»-ը պիտի սովորէի «օգնութիւն ինձ եկեսցէ ուստի իւրինս
իմ զաչս համբարձի»... Այս հանգամանքն ինձ մի քիչ նեղը լծեց,
բայց շուտով ազատուեցի և սկսեցի ամեն ուսակ գիրք կարդալ
առանց բովանդակութիւնն ըմբռնելու։ Կարդացածը հասկանալու
աղաթ չկար, հետաքրքրականը վարժ կարդալն էր և ես իմ վարժ
կարդալովս զարմացում էի ամենքին։ Խաղերն էլ առաջ անգիր էի
սովորում, բայց երբ գիր սովորեցի, ս'սկսեցի գրել անթիւ խաղեր։
Դրանց բովանդակութիւնը քիչ թէ շատ հասկանում էի, և շատ
շուտով սկսեցի ինձանից էլ յօրինել։ Այս բանի համար ես մեծ
դիւրութիւն ունէի։ Քաղաքական աշըղները իրանց աշակերտներով
մեր տանն էին իջնում, մեր օդացումը, և շատ անգամ օրերով մնում։
Ահա այդ ժամանակ աշըղները դաս էին տալիս իրանց աշակերտնե-
րին զանազան խաղեր, մեծերին սովորեցնում էին և յօրինելու ձևը,
յօրինել էին տալիս զօռով և ծեծում էլ էին սարսափելի կերպով։
Ես շատ շուտ գլխի ընկալ, թէ ինչպէս են յօրինում և սկսեցի
յօրինել այն, ինչ որ չէին կարողանում իրանց աշակերտները։ Հար-
կաւոր չէր, որ ասածը լինէր իմաստալից և գեղեցիկ, միայն թէ
լինէր ձևաւոր, դռնաւոր և չափական։ Խաղերը յօրինում էինք
թուրքերէն և ոչ հայերէն։ Հայերէն երգելու գիտակցութիւնը դեռ
չէր մտել մեր աշըղների մէջ։

Ահա այս հանգամանքի շնորհիւ, ես դեռ ևս ութ տարեկան
հաղիւ կը լինէի, որ գիւղացոց աչքում ընկալ ընտրեալների կարգը։

Մերերն ինձ սիրում էին, սուփրումն իրանց կողքին նստեցնում, երգել տալիս, հիանում և օրհնում ինձ, մայրերը երանի էին տալիս մօրս, հայրերը՝ հօրս: Պառաւ կանայք զարմանալի երազներ էին տեսնում ինձ համար և զալիս էին պատմում մօրս, իսկ փալ-չիքը հրաշալի գուշակութիւններ էին անում: Գիւղի մեծերի մէջ գրագէտներ չկային, իսկ մանուկների մէջ միակ գրագէտը ես էի: Քահանայ անգամ չունէինք, կարգ պատահած ժամանակ ուրիշ գիւղերից էինք քահանայ բերում, որոնք մաշտոցն անգամ կարդալ չէին սովորել, այնքան բթամիտ էին: Այսպիսի մթութեան և խաւարի մէջ լուսաւորողին անգամ ճրագ կը թւայ: Զարմանալի չէ ուրեմն, որ ես մի հրաշք թրւայի գիւղացոց աչքումը:

Երբ որ մի մանուկի ամենքը գովում և սիրում են, նրան համարում են կարգէ դուրս մի բան և զարմանում, անկարելի է, որ նա ինքն էլ չսիրահարւի իր վրայ և չզարգացնէ իր մէջ այն ընդունակութիւնը, որի համար որ սիրում է ինքը: Այստեղ արդէն զարթում է նրա մէջ ինքնազարգացման և ինքնակրթութեան ողին: Արող է պատահել, որ նա մեծամտի և գոռոզանայ, իր ընդունակութիւնից վեր բաներ երևակայէ, բայց քանի որ երևակայողն ինքն է, ձգտումն իր ներքինն է: Եւ այդ չէ նրան ոչ խենթ և ոչ մեծամիտ համարել, նա կարող է և իրականացնել այն, ինչ որ երևակայում է:

Ես շատ շուտ սիրահարւեցի ինքս ինձ վրայ: Իմ այս զգացմունքս չէի թաքցնում և պարզմտութեամբ խոստովանում էի շատերին, թէ՛ գիտէք, ես ուրիշ բան եմ, այսպէս մի նայէք վրաս, ես շատ երևելի մարդ պէտք է դառնամ: Բայց այս պարզմտութեանս համար սարսափելի ծաղրի ենթարկւելով՝ զգացումս ծածկեցի իմ մէջ առանց իմ վրայ ունեցած կարծիքս փոխելու: Ես քիչ-քիչ այն եզրակացութեան եկայ, թէ մարդ ինքն իրան այնպէս չափիտի ներկայացնէ ինչպէս որ ինքն է կարծում: Թէ կայ իրօք, այլ այնպէս, ինչպէս նրան ընդունում են: Քող ուրիշները նկատեն, որ դու քո ունեցած դիրքից և վիճակից բարձր ես, բայց դու մի դուրս դար քո դերից: Այս կանոնը ես չեմ պահում միշտ: Երբ տեսնում եմ իմ արժանաւորութիւնս ողբի տակ ձգելիս, արհամարհելիս՝ բողբոջում եմ չարաչար և ասում. չդուք ամենքդ իմ

մի եղունկը չարժէք, և այնքան ստոր էք ինձանից, որ միայն ոտքերս էք տեսնում: Արութիւն և Մանուէլը վէպը իմ ինքնասիրութեան արդիւնքն է: Ինձ հարկաւոր էր ժամանակակից մի հերոս. ծանօթներէս մէջ ինձանից լաւը չգտայ: Քան թէ պիտի երեւակայէի և խելքիս զօռ տալի, աւելի լաւ համարեցի՝ ստուգապատում լինելու համար, բուն իրողութիւնը, իմ իսկապէս տեսածն ու լսածը վիպական ձևի տակ ձգել:

Ինձ վրայ սիրահարւելու ես ունէի և մի այլ պատճառ. Գոռազութիւնը և ինքնահաւանութիւնը իմ ցեղի՝ թէ մօրական և թէ հօրական՝ բնորոշ յատկութիւնն էր: Ես չէի կարող ազատ լինել այդ ժառանգական մեծամտութիւնից: Երեւի այդ ցեղը պատճառ է ունեցել այդպիսի յատկութիւն ստանալու: Ե՞րբ է սիրահարւում մէկն իր վրայ, անշուշտ երբ մի որ և է լաւ կողմ է ունենում, որով նա գերազանցում է միւսներին, եթէ՝ օրինակ՝ շատ գեղեցիկ է, նշանաւոր արտիստ է, երեւելի ըմբիշ է, թաւաղի որդի է, և այլն:

Ես շատ ուժեղ էի և օրինաւոր ըմբիշ: Եթէ բանն ուժի լինէր, զբաշար ժամանակս ես այնքան ուժեղ էի, որ Վառունձ-ի բոլոր աշխատակիցները միասին հաւաքւած կարող չէին կուռս ոլորել՝ այնքան թույլ էին և վատոյժ: Հիմա էլ որ միտս եմ բերում Պաօշեանցի, Երիցեանցի, Քօչարեանցի, Տէր-Աղէքսանդրեանի, Գարեգնի և ուրիշների թալուկ ու սիրթնած երեսները, ծիծաղազալիս է: Զուր չէր անցել Ֆիզիքական կրթութեանս համար իմ ուսումնառութեան ընդհատուիլը, իմ սար ու ձոր թափառելս, որսորդների և այլ անտառաբնակների հետ ընկերանալս, պոլկի դուքանչու մօտ ընկնելս Աղբուլաղում, այնտեղ կրած չարքաշութիւններս, աղ կրճելս և հարիւրաւոր տակառներով միս աղելս Շամիլի դէմ պատերազմող զինուորների համար. այնտեղի անտառային կեանքս և այլն: Վաղելում, ցատկելում, մագլցելում և մենամարտելում միշտ յաղթող էի հանդիսանում և ոչ յաղթւող: Զարմանալի կը թըլայ շատերին, թէ այդ աստիճան վայրենացած մէկը ինչպէս է վիզը ճկում ձուլողի և զբաշարի ծանր լուծի տակ, անտառի ազատ արծիւը ինչպէս է կամովին վանդակի մէջ ձգում իրան: Թող աւելի մեծ հոգեբանները մեկնաբանեն այդ երևոյթը, իսկ ես այսքան կասեմ միայն, որ այդ վայրենութեան մէջ ևս ես

այնպէս էի, ինչպէս մի կորուստ փնտրող, ինչպէս հէքիաթներում իր կորցրած սիրուհուն փնտրելու համար զանազան արկածների ենթարկւող մի հերոս: Իմ սիրուհին իմ կորցրած ուսումն էր, և երբ ընկալ ձուլարան, այս է, ասացի, այն ճանապարհը, որով ես պիտի գնամ իմ փնտրածս գտնելու, ուրիշ ճանապարհ չունէի: Ուժ ունէի յաղթելու ամեն դժւարութեան, ամեն շարքաշութեան: Եթէ ուժ չունենայի, շուտ կը փախչէի ձուլարանից էլ, տպարանից էլ, ինչպէս փախան իմ քսանի չափ ընկերներս, որը ձուլարանից և որը տպարանից: Այդ փախչողներից մէկն էլ հայր Բէգնազարեանցն էր, որի մասին յետոյ խօսք կը լինի սոյն պատմութեան մէջ:

Մանկութեանս ժամանակ նւազ էի, բայց այն հասակում, երբ, ինչպէս ասում են, պատանին թափ է տալիս ինքն իրան, փոխւում են ձայնն ու գոյնը, ծլում են բեխերը, այդ ժամանակ ահա ես էլ թափ տըւի իմ մանկութիւնը, մի տարւայ մէջ կէս արշինի չափ բարձրացայ. արիւնս սկսեց եռալ և ես իմ մէջ զգացի մի անզուսպ Ֆիզիքական ուժ: Այդ ժամանակ ես ստացայ հօրս նմանութիւնը Ֆիզիքապէս, ինչպէս մի խնձոր կէս արած, իսկ իմ հայրս մի քաջառողջ, վայելչակազմ, և շատ ուժեղ մարդ էր: Մայրս ուժի կողմից մեր զիւղի մէջ մի բացառութիւն էր, որովհետեւ իր աննման գեղեցկութեան հետ ունէր և կարգէ դուրս ուժ՝ համարեա հաւասար հօրս ուժին: Հայրս փոքր ինչ թխամորթ էր, իսկ մայրս սպիտակ էր ինչպէս բամբակ: Մի դիւժին զաւակ բերաւ մայրս՝ չորս տղայ և ութ աղջիկ, որոնցից չորսն իրան էին նման, իսկ ութը՝ հօրս: Այժմ ողջ ենք չորս եղբարքս միայն և չորս էլ քոյրս: Եղբարքս բաժանւելով ամեն ինչ բաժանեցինք մեր մէջ: Բաժանեցինք և մեր քոյրերին ըստ հասակի: Իմ բաժին քոյրս Հերիքն է, որ ծանօթ է Աղբուլաղ ամարանոց գնացողներին: Ինքը չի յայտնւում շատերին իր աղա եղբօր պատիւը պահելու համար, որովհետեւ աղքատ է: Խեղճը չգիտէ, որ աղա եղբայրը խալխի նոքարն է և թէպէտ Աղայեանց է, բայց աղա չէ և չի լինիլ երբէք: Հերիքը շատ խելօք և շատ ժրջան տանտիկին է: Հինգ աղջիկ է մարդու տւել իր՝ ձեռքի աշխատանքով և հաւ ու հուն ծախելով ամարանոց գնացողների վրայ:—Իմ բարեկամներից և ծանօթնե-

րից քեզ մի՛ թաքցնիր, ասում եմ իրան,—երբ որ հարցնեն, ասա ես Ղազարոսի քույրն եմ, այն ժամանակ քեզ աւելի կը պատենաւ—
—է՛, ասում եմ, բա ասում չեմ, պատասխանում է քույրս—Երբ որ տեսնում եմ լաւ մարդիկ են, ասում եմ, բայց որ տեսնում եմ շատ են քրքրուում, ճաքճաք գալիս, նրանց ի՞նչ լայեղ կանեմ բան ասելու...

Հերիքը Շամշուղա գիւղումն է մարդու գնացած։ Նա իմ Մայիկոի դրկիցն է։ Մայիկոս հիմա հարսներ ու թոռներ ունի։ Միշտ հարցնում է քրոջս իմ առողջութեան մասին, բայց երբ գնում եմ այնտեղ, փախչում է ինձանից, ինչպէս նշանածը փեսայից։ Կարծես էլի նոյն երեխան է, ինչ որ քառասուններեք տարի առաջ։

Տպարանում եղած ժամանակս ես բան շատ էի գրում, բայց չէի տպել տալիս և չէի էլ ցոյց տալիս իմ բարեկամ հեղինակներին, բայց ուղարկում էի գիւղ, որ այնտեղ կարդան և լուսաւորւին։ Սրդէն փորձով այն եզրակացութեան էի եկել և ասում էի ինձ, թէ քանի որ զրաշարական քոմիտս ունիս ձեռիդ, գրիւդ մի ցոյց տար։ Բայց մէկ անգամ շեղեցի այս կանոնիցս։ Այդ ժամանակ «Մեղուն» ևս մեր տպարանումն էր տպւում, որի զրաշարը իմ սիրելի ընկեր Միքայէլն էր։ Մէկ օր այնպէս պատահեց, որ ոչ Պատկանեանը և ոչ Մանդինեանը, որոնք խմբագրում էին «Մեղուն», նիւթ չունէին լրագրին տալու, ընկերս մնացել էր պարսպ, իսկ լրագիրը պէտք է միւս օրը դուրս դար։ Ձեռաց մի ոտանաւոր թխեցի, տըւի ընկերոջս, որ տանի Պատկանեանին։ Նա փոխել էր վերնագիրը և հրամայել շարելու։ Երբ որ տպւեց, ցոյց տըւի պ. Աղաբէգեանին. նա հաւանեց և ասաց. «Աշխատիր, չյուսահատուիս. դու ապագայ ունիս, միայն այստեղ չմնաս, գնա՛ Ռուսաստան։ Լսել եմ, արդէն մտադրութիւն ունիս գնալու. գնա՛, մի՛ վախենար, ձեռքիդ արեւստ ունիս, քաղցած չես մնալ։ Քո գնալով մենք կը զրկւենք քեզ պէս մի շնորհքով զրաշարից, բայց հող է՛, քո բախտաւորութիւնը չպիտի զոհենք մեր օգտին։ Ժամանակին դու կարող ես աւելի մեծ օգուտներ տալ, ես այս յոյսն ունիմ քեզանից։ Այդ գրածիդ նշանակութիւն մի՛ տար, աշխատիր ուսումդ կատարելագործել, ես քեզ դրանով չեմ չափում, այլ քո ընդունակութեամբդ, որի չափն ու գինը գուցէ դու ինքդ չգիտես»։

Շատ զգայուն սիրտ ունէր այդ ազնիւ մարդը, այդ պատուական հայր։ Այս խօսքերն ինձ ասում էր նա յուզւած սրտով, անկեղծ սիրով, լուրջ հայեացքով։ Ասածի մէջ ոչ միայն ցանկութիւն կար, այլ և մի տեսակ հրաման, որին ինձ համար անկարելի էր ընդդիմանալ։

Յիշեալ ոտանաւորը տպեց 1862 թւականի մայիս ամսին, չգիտեմ քանիսին և որ համարում։ Ես մոռացել եմ դրան ձգել իմ բանաստեղծութիւններիս ժողովածուի մէջ։

Այդ ժամանակ մեր գրողներից ինձ ամենամօտիկը պ. Պռօշեանցն էր, որովհետեւ նա էր սրբագրում «Առունկ»-ը, նա էր արեւելեան բարբառի դարձնում Մամուրեանի անգղիական համակարգիչը և նրա միւս յօդւածները։ Մի ժամանակ կենում էինք և մէկ տան՝ տպարանի հաշուով, և ծախսարարն էլ ես էի։ Շատ անգամ ես և Պռօշեանցը բնաւ էինք մոռնում իրար հետ, որ տեսնենք մեզանից ով շուտ կը գրէ այս ինչ բանի վրայ մի ոտանաւոր։ Նա շուտ էր գրում և քանակութեամբ էլ նրանն աւելի էր դուրս գալիս, բայց յատկութեան մասին վիճում էինք, նա իրանն էր գովում, ես իմը։

Մէկ անգամ ես տպարանում չեղած ժամանակս, չգիտեմ ինչու համար, Աղէքսանդր Երիցեանը խփել էր Պռօշեանցի կուրծքին, որ այդ ժամտնակ բաւական թոյլ էր։ Երբ դնացի տպարան տղայքը պատմեցին ինձ այս անցքը, և ես իսկոյն բռնեցի Երիցեանին հէնց տպարանումը և ուզեցայ ծեծեմ, բայց նա շատ խորամանկ էր, և իբրեւ չինովնիկի տղայ, ինձ սպառնաց, թէ կերթայ հօրը կասի և ինձ բռնել կը տայ պոլիցիոմը։ Պոլիցիան էլ մեր հանդէպն էր, ուր ամեն օր ռոզգի էին տալիս բռնաւորներին։ Ընկերս յետ քաշեց ինձ և նա փախաւ շարունակելով իր սպառնալիքը։ Մի բան, որ Պռօշեանցն ինքը կարող չէ յիշել, այդ այն է, որ մէկ անգամ նա սաստիկ ջերմ ստացաւ։ Սաստիկ տաքութեան մէջ սկսեց դելը տալ։—Մեռնում եմ, ասաց, թուղթ տըւէք՝ կտակս գրեմ։ Պռօշեանցին նստեցրինք տեղումը, քամակին բարձր դրինք, որ շիտակ մնայ, թուղթ և գրիչ տւինք, և նա սկսեց գրել։ Գրում էր ինչպէս ելեքտրական գրիչ, հինգ ընդհանր թերթը լրցնում էր։ Մէջ ընդ մէջ ուշքի էր գալիս և կրկին ցնորում։ Ուշքի եկած ժամանակ ասում էր՝ կանչեցէք Տէր Գրիգորին (Տէր-Յակոբեանց), իսկ

երբ ուշքը կորցնում էր, աչքումը Տէր Գրիգորն էր երևում իբրև արդէն եկած և համբուրում էր ձեռքը՝ պապը չելով դատարկ տարածութիւնը։ Եւ ահա այս բանն էի ունեցել ինկատի Պօռնեանցի կենսագրութեան մէջ, ուր ասել եմ պարզ այսպէս՝ «Տեսել եմ նրան (Պօռնեանցին) սաստիկ ջերմի մէջ գրելիս այնպիսի արագութեամբ, որ մի քանի րոպէի մէջ ամբողջ թերթեր էր լցնում, բայց ի հարկէ անկապ և անմիտ բաներ։ Լրագրերն այնպէս բացատրեցին իմ այս գրածը, որ իբր թէ ես ասել եմ՝ «Պօռնեանցը թէև շատ արագ է գրում, բայց գրածներն անմիտ բաներ են լինում։ Ինքը Պօռնեանցն էլ եկաւ վրաս կռիւ, թէ դու ինչո՞ւ ես այնպէս գրել, որ նրանք ծուռ հասկանան։—Հոգիս, ասացի, ես ի՞նչ մեղաւորեմ, որ նրանք ուղիղ հայերէնը չուզեան ուղիղ հասկանալ։

Պէտք է ասեմ, որ ես Պօռնեանցին չիշում եմ դեռ ևս Ներսիսեան դպրոցում, երբ նա վերջին դասատանն էր, և անկարելի է չը չիշել, որովհետեւ մեր վարժապետները բոլոր աշակերտներին մատով էին ցոյց տալիս նրան, որ դպրոցի ծաղիկն էր և ամենից յառաջադէմը։ Ինչպէս ես մեր գիւղումը իմ հատը չունէի, այնպէս էլ Պօռնեանցը Ներսիսեան դպրոցում չունէր իր հատը, բայց այդ դպրոցի շնորհքը չէր, այլ իր տաղանդի, իր ստացած մանկական հարուստ պաշարի, իր մայրենի լեզուի Դպրոցի ուղղութիւնը երեւում էր աւելի Մուրադեանի մէջ, որի իդէալը մի կողմից Յակոբ վարժապետն էր, միւս կողմից Շանշեանը, մինչդեռ Պօռնեանցը նոյն ուսուցիչներին, յարգելով հանդերձ, իր մտքի ազատ թռիչքով շատ յետ էր թողել իրանից։ Պօռնեանցը այսօր չի պատկանում անձնապահանջողական կուսակցութեանը, բայց եթէ քւէարկելու լինինք, մեծամասնութիւնը նրանց կարգը կը ձգէ, և ինքն էլ այդ կը համարի յերկուց չարեաց փոքրագոյնը։ Պօռնեանցի յետ մնալու պատճառը նրա վատառողջութիւնն էր, նրա կուրծքի թուլութիւնը։ Եթէ դա առողջ կազմածք ունենար, կերթար իր ուսումը կատարելագործելու և մենք այսօր կունենայինք շատ նշանաւոր մատենագիր։ Տկարութիւնը նրան կաշկանդեց, նա մնաց մի կէտի վրայ կանգնած։ Այսօր էլ նոյնն է, ինչ որ էր երեսուն տարի առաջ։ Այդպէս է նալում և ուրիշների վրայ։ Այսուամենայնիւ Պօռնեանցը մեծ ծառայութիւն է մատուցել ազգային գրականութեանը և կրթու-

Թեանը, և ազգը պարտական է նրան պահպանելու, պարտական է ապահովելու նրա ծերութեան օրերը կենսաթոշակով:

VI

Նախընթաց երկու գլխերը միջանկեալ էին, դրանք կարող էին և չլինել, բայց ես օգտակար համարելով՝ դուրս չձգեցի: Եթէ մէկի կենսագրութիւնը կրթական ոչինչ էի պարունակում իր մէջ, չարժէ գրել: Դառնանք ուրեմն մեր պատմութեանը:

Մտել եմ ձուլարան, այնտեղից տպարան. գիտեմ երկու արհեստն էլ, ստանում եմ լաւ ռոճիկ, պատիւ, սէր, օրը մէկ միջնորդ է գալիս մօտս և մեծ օժիտով սիրուն աղջիկ առաջարկում, առասպելական խոստումներ անում—բախտ, երջանկութիւն, անկախ դիրք, փառաւոր ապագայ:

—Բայց, պարոն, իմ ինչին էք թամաշ անում, որ այդքան բաներ էք խոստանում, ասացի մէկ անգամ—Նս մի գիւղացի, մի հասարակ արհեստաւոր, անտուն, անտեղ...

—Ով գիտէ, պատասխանեց միջնորդը,—հալբաթ՝ զըսմաթի բան է, բախտ է, ճակտի գիր է: Քեզ շատ են հաւանում. լաւ բօյ ու բուսաթ ունի, ասում են, ջանով է, ճակատը բաց, ասողով տղայ է. ամենքը քո գովասանքն են անում: Սկանդար օղլանը մի խաղ է շինել քեզ վրայ, քո գովքն է արել. ասում է՝ դիմի սուլու են, Աղայեանցի հատը ոչով չկայ: Ինչո՞ւ ես ուրեմն զարմանում:

Այս գայթակղական հանգամանքներից կը նըւաճէր իմ ուսման սէրը, եթէ այդ սիրոյ վրայ աւելացած և աճած չլինէր իմ մէջ և հայրենիքի սէրը: Դրա նիւթն ունէի ես, բայց մի բարեպատեհ հանգամանք պէտք էր, որ վառէր և բորբոքէր: Խրիմեան Հայրիկը մի երկնային շանթով վառեց իմ մէջ այդ նիւթը: Մէկ անգամ այդ սէրը վառւելուց յետոյ՝ էլ ոչ մի աղջկայ սիրով նրան հանգցնել կարելի չէր, մանաւանդ որ այդ սէրը չկար էլ մեր աշխարհքում: Ինչ սէր կարող էին տալ միջնորդները: Մեղանում աղջկանը ոչ թէ սիրում և ուզում էին, այլ շատ շատ՝ հաւանում և ուզում, կամ նրա բերածին թամաշ անում և ուզում: Այլ բան կը լինէր, եթէ ճշմարիտ սիրահարութիւն լինէր. այն ժամանակ դեռ չգիտեմ՝ կարելի կը լինէր արդեօք՝ այդպիսի սիրոյ

ճանկերից ազատել յօգուտ ուսումնասիրութեան և հայրենասիրութեան:

Հայրիկի քարոզը ես առաջին անգամ լսեցի մէջդանի ս. Գէորգ եկեղեցումը: Կանգնած էի առջևի կարգումը: Դեռ չէի տեսել Հայրիկի պատկերը: Երբ որ բարձրացաւ բեմի վրայ և հայեացքը ձգեց ժողովրդի վրայ, գեռ ևս ոչինչ չխօսեցած՝ սոսկ այդ հայեացքը ինձ վրայ մի չլսած տպաւորութիւն գործեց: Մեծն Ներսէս, Սահակ Պարթև և սուրբն Մեսրոպ վայրկենապէս պատկերացան երեւակայութեանս մէջ իբր կենդանացած և առջևս կանգնած: Սիրտս լցեց, բուկս խեղդեց, քիչ մնաց բղաւեմ—վայ, օգնեցէք, մեռայ... Բայց ամենայն ուժովս զայեցի ինձ և տեղս ու տեղս չփոխեցի, զլուսն դրի գետինն երկու ձեռքիս մէջ և խեղդած հեկեկանքով յորդ արտասուք թափեցի: Նա սկսեց խօսել, բայց ես չէի իմանում ոչինչ, իմ հոգին իր բոլոր զգացումներով թռել էր Հայաստան:

Ահա այս ժամանակից իմ առաջւան ցաւերի վրայ աւելցաւ և այս ցաւը և ինձ համար անբուժելի դարձաւ: Աստուծոսիրութիւն, հայրենասիրութիւն և ուսումնասիրութիւն երրորդութեան պէս միացեալ ուժով տիրեցին իմ ամբողջ բնութեանը, այլ ևս ուրիշ զգացումների տեղի չուէին: Աշխարհային փառք, պատիւ, վայելչութիւն բոլորովին ոչնչացան ինձ համար:

Այս դէպքից մի տարի անցած՝ Գարեգին Սրուանձտեանը կրկին եկաւ Թիֆլիս Հայրիկի պատւէրով՝ ապառիկներ ժողովելու համար: Նրա հետ էր և Միքայէլ Ալէքսանեանեանը՝ այժմեան հռչակաւոր Ռուբինեանը: Այդ Միքայէլին ես չհաւանեցի, և ասացի Գարեգինին. —Սրան ինչո՞ւ ես բերել, ձեր դպրոցի անունը կոտրելու համար:

—Ուղիղ է ճանաչողութիւնդ, ասաց, Հայրիկը նոյնպէս հաւան չէ սրան և գիտութեամբ հեռացրեց: Վերադարձին պիտի արձակէ: Գարեգինը՝ իբրև նախածանօթ, մի քանի օր մնաց իմ սենեակումս իբրև հիւր: Ի՞նչ օղային ամրոցներ ասես, որ չլինեցինք այդ մի քանի օրաց մէջ: Նա ինձ առաջարկում էր, որ հետը երթամ Վարազ, ես չհամաձայնեցի և իրան համոզեցի, որ Վարազ գնալուց առաջ ինձ հարկաւոր է երթալ ուսումնական հաստատարեւագործել, այժմեան ունեցածովս օգտակար լինել չեմ կարող, և

ազնիւ խօսք տւի իրան, որ վերադարձիս անպատճառ երթամ վարագ:

Բայց ինչպէս պիտի իրագործէի ես իմ այս ցանկութիւնը: Բարերար գտնել կարելի չէր, իմ նպատակին ես պիտի հասնէի իմ սեփական աշխատանքով: Բարերարներ հիմա էլ հազազհիւտ են, իսկ այն ժամանակ բնաւ չկային և եթէ լինէին էլ, ով կը գտէր՝ դըպրոցներում փառաւոր վկայականով ուսումնաւարտած ուսանողներին թողած՝ բարերար հանդիսանալ մի գրաշարի: Բայց պ. Էնֆիաճեանցը կարծում էր որ կարելի է և ինձ խորհուրդ չէր տալիս առանց օժանդակութեան երթալ մի օտար աշխարհ: Նա աշխատեց Ռ. Նադիրեանցին համոզել, որ ինձ հետը տանէ մինչև Մոսկա և նիւթապէս էլ օգնէ, որքան կարող է: Նապիրեանը համաձայնել էր, Համբարձում աղան էլ ինձ ուրախացրեց այդ նոր լուրով, բայց Նադիրեանը փոխեց իր միտքը, առարկելով, որ նոր մարդ աւելցաւ և կառքումն ինձ համար տեղ չի լինի:

— Եկ այլ ևս մի գնար, ասաց պ. Էնֆիաճեանցը: Հանիր գըլխիդ այր ցնորքը: Ես կը խնդրեմ պ. Աղաբէգեանին, որ քեզ դասեր տայ Ֆրանսերէնից, ռուսերէնի վարժապետ էլ կը գտնեմ, լաւ վարպետներ բերել կըտամ տպարանի համար և այստեղ կը ստանաս քո ուզածդ:

Այս բանը ես ասացի պ. Աղաբէգեանին:—Ոչոքի մի՛ լսիր, պատասխանեց նա,—ինչ որ այնտեղ կը սովորես միայն տեսնելով ու լսելով՝ այստեղ ամենալաւ վարժապետներից անգամ չես կարող սովորել: Գնա, մի՛ վախենար, յոյսդ Աստուծոյ վրայ դիր և ոչ հարուստների, դրանցից քեզ օգուտ չկայ: Գնա, Տէրը քեզ հետ կը լինի միշտ:

Երբ որ վճուեց իմ գնալը, իմ ընկեր Միքայէլը, որ մինչև այդ ժամանակ լուռ էր—և լուիկ բնաւորութիւն էլ ունէր հէնց—յանկարճ գլուխը բարձրացրեց և ասաց.

—Ուրեմն վճուել ես գնալ անպատճառ:

—Այո:

—Ուրեմն գնանք շէշերս կապենք:

—Ի՞նչ, ուրեմն դու էլ ես ուզում գալ:

Միքայէլը չհրճուեց արաւ և գրաշարական քովիտը դրաւ տպարկչի վրայ: Ես արդէն ազատ էի բանելուց, գնալու պատրաստու-

Թիւն էի տեսնում, իսկ Միքայէլը բանում էր: Տպարանից գնացինք մեր բնակարանը, երկար խորհրդածեցինք և վճռեցինք միասին գնալ: Հինգ տարի միասին լնկերութիւն էինք արել և ամենասերտ սիրով և մտերմութեամբ շաղկապւել իրար հետ: Պարոն Էնթիաճեանցը՝ կարծելով որ ես եմ գժւացրել Միքայէլին, վարակելով նրան իմ խենթութիւնովս, կանչեց նրան և շատ խրատեց, որ չեա կենաց այդ մոքից, բայց չկարողացաւ համոզել և մենք Ասուած կանչեցինք և փոստի կառքով ճանսլարհ ընկանք գէպի հիւսիսային Ռուսաստան:

(Վը շարունակի)